

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У СОЦІАЛЬНО- РЕАБІЛІТАЦІЙНОМУ ЗАКЛАДІ

Філоненко Л.А.,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Анотація. У статті розглядаються наявні проблеми соціальної реабілітації в психологічній і педагогічній практиці, соціокультурного і духовного виховання неповнолітніх, які перебувають у соціально-реабілітаційному закладі.

Ключові слова: психолого-педагогічний вплив, духовність, соціально дезадаптовані неповнолітні, соціально-реабілітаційний заклад.

Актуальність теми У сучасній практиці надання психологічної та психотерапевтичної допомоги для вирішення конкретних практичних завдань спостерігається тенденція до інтеграції різних методів, заснованих на різній методології. Досить широко і успішно використовуються інтегративні підходи, спрямовані на вирішення стратегічного завдання – досягнення позитивних особистісних змін неповнолітніх. Ці тенденції спостерігаються і в глобальних трансформаційних процесах, що відбуваються в українському суспільстві, що позначається на переосмисленні засад сучасного соціального буття загалом та на трансформації усвідомлення духовності, зокрема. У цілому ж, глобалізаційні процеси в світі і в українському суспільстві знаменують перехід від закритого до відкритого типу буття сучасного суспільства. Цей процес передбачає кардинальні зміни також в системі духовного буття.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сьогодення є профілактика протиправної поведінки і соціокультурне та духовне виховання підлітків, які перебувають у соціально-реабілітаційному закладі. **Метою** нашого дослідження виступає вивчення умов успішного виховання і розвитку особистості неповнолітніх у соціально-реабілітаційному закладі.

Виклад основного матеріалу. Проблеми виховання і соціальної реабілітації неповнолітніх, які вчинили злочин або правопорушення до віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і до яких застосовані примусові заходи виховного характеру через перебування у загальноосвітній установі соціальної реабілітації, неодноразово мала спроби вирішення лише в нормативно-правовому полі. Прийняття нормативних документів щодо визначення правового статусу шкіл соціальної реабілітації та захисту прав дітей, які у них перебувають, є важливим кроком у закріпленні статусу загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації як навчально-виховних установ у системі освіти України.

Система перебування і виховання в інтернатах і дитячих будинках вже давно не відповідає реаліям сьогодення, що призводить до дезадаптації вихованців навіть у стінах цих установ. І, як наслідок, вони потрапляють або

до установ соціальної реабілітації, або виправних закладів іншого типу. Для попередження кримінальних злочинів та надання неповнолітнім своєчасної допомоги держава має бути зацікавлена у функціонуванні соціально-реабілітаційних закладів та створенні інноваційних центрів психолого-педагогічної корекції для дітей із різними формами девіантної поведінки.

Необхідно відійти від застарілого стереотипного погляду на соціально-реабілітаційний заклад як закриту установу. Соціально-реабілітаційний заклад інноваційного типу має бути соціалізаційною ланкою в процесі реадaptaції соціально дезадаптованих неповнолітніх та бути соціально відкритою установою.

Аналіз умов життя підлітків "групи ризику" показує, що неможливо виділити одну головну причину, що послужила чинником ризику. Як правило, це комплекс причин, який формується протягом тривалого часу і певним чином впливає на розвиток особистості підлітка. Несформована особистість дуже ранима і особливо важливо у важкий момент життя підлітка професійно надати йому допомогу. Фахівці найчастіше фіксують поєднання несприятливих умов, які унеможливають проживання підлітка в сім'ї, де створюється пряма загроза його здоров'ю і життю. Досить тривалий вплив несприятливих умов викликає негативні зміни в організмі підлітків на психічному та фізичному рівнях, які призводять до значних відхилень, як у поведінці, так і в особистісному розвитку.

Ціннісно-нормативні уявлення, тобто уявлення про правові, етичні норми та цінності, що виконують функцію внутрішніх поведінкових регуляторів, включають когнітивні (знання), афективні (відносини) і вольові поведінкові компоненти. При цьому асоціальна і протиправна поведінка індивіда може бути обумовлена дефектами системи внутрішньої регуляції на якомусь – когнітивному, емоційно-вольовому, поведінковому – рівні. Все це може проявлятися у формуванні негативних, антигромадських ціннісних орієнтацій і протиправних установок, у формуванні криміногенної асоціальної спрямованості особистості. У них досить часто формується егоїстична спрямованість, що проявляється у викривлених ціннісних орієнтаціях, цинічних моральних настановах, спотвореному світогляді, споживацьких поглядах на суспільство. Таким підліткам властиві слабка адаптивна здатність, схильність до крадіжок і брехливість, жорстокість, агресивність, відсутність норм моралі і моральності, бездуховність, втрата інтересу до життя, до знань, до праці, вживання алкоголю, куріння і багато іншого.

Внаслідок зазначених вище причин підлітки означених категорій потрапляють у різного роду протиріччя з законами суспільної моралі та правових норм суспільства. Як результат, вони потрапляють у виправні заклади відкритого та закритого типу для соціальної реабілітації.

Одним із основних завдань соціально-реабілітаційних закладів є випускати в життя не утриманців-споживачів, а соціально-активну особистість, здатну реально вирішувати свої життєві проблеми і принести користь державі. На сьогодні установи соціальної реабілітації потребують переосмислення

парадигми навчально-реабілітаційного процесу, оновлення змісту, форм і методів становлення особистості учня, створення сприятливих умов для його фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку. Однак розв'язати складні проблеми комплексної реадaptaції в рамках традиційної загальноосвітньої школи соціальної реабілітації закритого типу надзвичайно складно. Це потребує від психолого-педагогічних колективів пошуку нетрадиційних підходів, проведення проектних, прогностичних експериментів із різних аспектів розвитку й саморозвитку неповнолітніх, застосування підходів реабілітаційної педагогіки, використання психологічного підґрунтя всього навчально-педагогічного процесу. На жаль, у цій справі поки що переважають відсутність комплексності та підходи польового експерименту. Деякі заклади подібного типу вже розформовано, а перспективи існуючих досить примарні з огляду на запропоновані способи їх вирішення (наприклад, як у Якушинецькому училищі соціальної реабілітації Вінницької області).

Особливої значущості набувають питання наукового забезпечення виховного процесу та проведення комплексних, системних експериментів, опанування психолого-педагогічними кадрами методології й технології в організації та здійсненні навчально-педагогічного процесу вихованців шкіл соціальної реабілітації. Понад 10 років за плідної співпраці науковців та практиків здійснювалися розроблення та апробація комплексної програми зі створення ефективної структури та сучасних технологій реадaptaції девіантних підлітків, які вже скоювали протиправні дії, в умовах загальноосвітньої школи соціальної реабілітації. В її основу покладено: 1) когнітивно-поведінковий підхід (де поведінкова проблема розглядається як наслідок неправильного навчання і виховання, поведінкова реакція – як результат взаємодії «організм – середовище», а моделювання поведінки є навчально-психотерапевтичним процесом, в якому когнітивний аспект є вирішальним), 2) принцип комплексності (який передбачає психологічну, педагогічну, соціальну та медичну реабілітацію) і 3) принцип системності реадaptaції, який передбачає наявність чотирьох рівнів ступенів свободи (у школі для вихованців – рівнів вихованості), які включають в себе поетапне формування нових стратегій адаптивної поведінки через когнітивне переструктурування сценаріїв поведінки підлітків з порушеною соціальною спрямованістю.

Основні компоненти комплексної програми представлено нижче.

I. Етапи зміни стереотипів дезадаптивної поведінки.

- 1) детальний аналіз поведінки з метою отримання якомога докладнішого сценарію виникнення девіації (що, коли, де, за яких обставин, у відповідь на що, як часто, як сильно тощо);
- 2) аналіз разом з підлітком факторів, що запускають і підтримують девіацію;
- 3) складання і реалізація в спільній і самостійній роботі детального покрокового плану дій.

II. Механізм “перепрограмування” мислення і когнітивних процесів виникнення проблем і проявлення девіації: - опора на думки і вчинки індивіда

(розгляд того, як підліток думає про світ, здійснює вибір із безлічі можливостей, приймає рішення і діє у межах певної соціальної реальності);

- допомога підлітку адаптуватися до соціальної ситуації.

III. Способи сприяння особистісному зростанню:

- у своїх діях враховувати прагнення підлітка з підвищення самоцінності, конгруентності і самоактуалізації;

- допомогти підлітку усвідомити сенс свого існування;

- визначення і аналіз мотивів поведінки.

IV. Зняття несприятливого психічного стану підлітка (злості, дратівливості, апатії тощо):

- досягнення психічної рівноваги, зниження психічного напруження (надактивності чи байдужості).

Вочевидь, що раннє виявлення як фізіологічних особливостей підлітка, так і несприятливих ситуацій виховання сприяє своєчасній корекції його поведінки насамперед створенням соціальних умов, необхідних для формування повноцінної особистості. І тут зростає роль медико-психолого-педагогічної діагностики. Раннє проведення психологічної діагностики дозволяє виявити відхилення в розвитку психічної діяльності і вчасно скласти особистісно-зорієнтовану на конкретного підлітка програму корекції виховання і освіти.

Необхідною умовою успішності індивідуальної корекційної програми є впровадження соціально-медико-психолого-педагогічного супроводу розвитку вихованців за чотирма взаємопов'язаними напрямками: соціальним, медичним, психологічним та педагогічним. Дана робота охоплює питання адаптації підлітків у соціумі, охорони й укріплення психофізичного здоров'я, забезпечення особистісного та інтелектуального розвитку неповнолітніх, а також здійснення необхідної профілактики і корекції відхилень розвитку, взаємодії із сім'єю для повноцінного розвитку особистості неповнолітнього.

Коли підліток потрапляв до школи соціальної реабілітації, за спеціальними методиками здійснювалося комплексне вивчення особистості і діагностика причин його протиправної поведінки. За результатами діагностики і комплексного вивчення особистості складалася реабілітаційна програма як з віддаленою, так і з близькою перспективою (2–3 місяці), за якою здійснювалася індивідуальна робота з неповнолітнім, аналіз ефективності якої розглядала шкільна медико-психолого-педагогічна комісія та проводився системний моніторинг. За результатами системного моніторингу визначався рівень якісних змін та здійснювалось необхідне коригування реабілітаційної програми для кожного підлітка.

В психологічній роботі з підлітками застосувались комплексні методи і методики впливу на поведінку соціально дезадаптованих підлітків, що показали свою ефективність: стимулювання мотивації зміни поведінки (метод "психотерапевтичного дзеркала", що формує здатність бачити себе, свою поведінку зі сторони); корекція емоційних порушень, методи саморегуляції; методи когнітивного переструктурування (метод розгляду альтернатив, або

"метод Гуру", коли підлітку показують результат його руху "не туди" і "не за тим" і малюють "привабливу" перспективу); методи мінімізації небажаної поведінки (метод "компенсації", коли підлітку, позбавленому чогось важливого, недосяжного пропонується приваблива альтернатива прийняттого для нього шляху); методи формування позитивної поведінки (метод навіювання позитивних соціальних установок, "моральної імунізації", коли підлітку вселяють позитивні соціальні установки, прищеплюють "імунітет" до негативних впливів середовища); арт-методи. Залучення дитини, яка перебуває і виховується у закладі соціальної реабілітації, до активної позитивної діяльності у різних формах – від навчання до виробничої праці - забезпечує як її соціальне становлення, так і психічний розвиток. У сфері позитивної соціальної діяльності для неповнолітніх повинна створюватись «ситуація успіху», де особистість може реалізувати себе і отримати позитивну соціальну оцінку. У цьому напрямку важливим засобом реабілітації є дитяча творчість, яка відбувається шляхом залучення дитини до роботи у гуртках і студіях естетичної та технічної спрямованості.

Процес творчої активної позитивної діяльності не може не здійснюватися без соціальних контактів вихованців як у самій реабілітаційній установі, так і за її межами. Ці соціальні контакти виступають у формі спілкування, яке збагачує вихованців - розширює їх світогляд, формує у них комунікативну компетентність, надає необхідні соціокультурні навички. У результаті не лише порушується соціальна ізоляція, але й не створюються умови для її виникнення.

Разом із здійсненням загальних педагогічних заходів щодо створення умов для соціального виховання дитини здійснюється індивідуальна соціалізаційна робота з кожним вихованцем, у якій ураховується стан його соціальної занедбаності, життєвий досвід, особливості особистісного розвитку.

Найістотнішим для здійснення духовного розвитку є формування та реалізація таких вищих потреб людини: у пізнанні світу, себе, сенсу життя; у визнанні та повазі власної особистості з боку інших осіб; у сприйманні та створенні краси (тобто естетичну); у добродійстві та ствердженні справедливості (тобто гуманістичну); у психічному та особистісному вдосконаленню [1].

Важливою складовою частиною реабілітаційного процесу в закладі соціальної реабілітації стало виховання духовності, культури. Кінцевим результатом виховної роботи з неповнолітнім, психологічною основою його реабілітації є свідомо зміна вихованцем усталених у нього форм поведінки, де скеровуючою силою і відправною точкою постає духовність і моральність. Ця зміна відбувається тоді, коли значущі для підлітка дорослі – учасники навчально-виховного процесу – є духовними і моральними авторитетами для нього, а сам вихованець залучений у своїй соціальній діяльності, у своїй моральній практиці до добродійних справ шляхом перманентного введення його у ситуації, де він може проявляти моральні вчинки як сам, так і допомагати своїм ровесникам відійти від асоціальних учинків і набути досвіду

моральної поведінки і способу вирішення моральних дилем. Як відомо, виміри цінностей здійснюються на основі певних абсолютних критеріїв. В індивідуальні цінності входять інтереси, погляди, ідеали, потреби особистості, які є результатом усвідомлення оточуючого світу і свого власного місця в ньому, і в комплексі визначаються як спрямованість особистості. Загальнолюдські цінності включають: істину, добро, гідність, свободу, честь, справедливість, людяність, красу, справедливість, знання. Цінності в процесі життєдіяльності особистості інтеріоризуються, стають її власним надбанням та об'єднують ланкою між культурою суспільства і духовним світом власне особистості.

Розвиток духовності, це – процес позитивних кількісних та якісних змін: 1) у розумовій сфері людини (дитини) – від пізнання предметів та явищ на чуттєвому рівні – до усвідомлення їх сутності та взаємозв'язку. 2) у почуттєво-емоційній сфері – від простих емоцій – до здатності співчувати та переживати духовні стани та почуття; 3) у моральній сфері – від егоцентризму до гуманізму, альтруїзму; 4) у діяльнісно-вольовій сфері – від мимовільних дій – до цілеспрямованої саморегуляції, духовних вчинків; 5) у естетичному світосприйнятті – від споглядання естетичних об'єктів – до естетичної потреби та естетичної діяльності [1].

В арсеналі педагогів, як правило, відсутні спеціальні методики цілеспрямованого формування та оцінки цих важливих якостей особистості, що лежать в основі загальної культури поведінки. У той же час девіантний підліток із порушеною соціальною спрямованістю, нерідко вкрай потребує того, щоб йому кваліфіковано допомогли подолати власну неухважність, відволікання, незібраність, надуманість (мнимість), тривожність, нездатність довести розпочату справу до кінця і навіть сформовані впертість і негативізм. І при організації діяльності та спілкування підлітків, при виявленні та корекції об'єктивних детермінант їх поведінки учитель і вихователь повинен вміти відокремити прояви вікових особливостей від випадків власне девіантної поведінки, зневаги соціальними еталонами. Помилки, допущені в цьому плані педагогами і вихователями, як правило, викликають різного роду конфлікти, опір з боку вихованців.

Необхідною умовою успішного виховання і розвитку особистості неповнолітніх у соціально-реабілітаційному закладі є створення відповідного реабілітаційного середовища. Основними домінантами, які складають і формують реабілітаційне середовище, є:

- позитивний морально-психологічний клімат, що передбачає здорові і позитивні стосунки між дітьми, а також між дітьми і дорослими;
- відсутність у дитячому середовищі кримінальної субкультури і форм її проявів;
- психологічна комфортність вихованця у навчально-виховному процесі;
- різнобічна позитивна соціально цінна діяльність вихованців, у організації якої враховуються вікові особливості кожної дитини, її стан здоров'я, розвиток і природні нахили. Саме активна позитивна соціально цінна діяльність дитини є

тією головною сферою, через яку має здійснюватися адаптація до сучасного соціокультурного середовища.

Із зазначеного вище розкривається специфіка соціокультурного та духовного виховання неповнолітніх у соціально-реабілітаційному закладі:

1. умови закритого та відкритого закладу;
2. наявність контактів із соціумом (є родина, немає родини, опікунство, сироти);
3. особистісні якості фахівців психолого-педагогічного та обслуговуючого складу (особистий зразок тих, хто покликаний виховувати);
4. особистісні якості вихованців (інтеріоризація зразку тими, кого виховують);
5. педагогічні методи впливу (загально-педагогічні, методичні);
6. психологічні методи впливу (специфічні, неспецифічні).

Окреслимо деякі напрямки психолого-педагогічної корекційної роботи у соціально-реабілітаційному закладі:

- визначення якостей, здібностей і вмінь підлітка, що можуть отримати визнання й позитивну оцінку в учнівському колективі і постійне їх стимулювання;
- залучення підлітка до суспільної праці, допомога в ній;
- допомога в установленні особистих дружніх контактів;
- поступове нарощування складності навчальних і суспільних завдань, акцент уваги на досягнутих таким підлітком успіхів;
- систематичне тактовне привчання до критичних зауважень в адресу підлітка;
- роз'яснення в дитячому колективі неприпустимості будь-яких глузувань та інших форм приниження гідності особистості, ведення боротьби з подібними проявами;
- обов'язкове застосування заходів щодо кожного проступку з урахуванням його індивідуальних особливостей підлітка;
- включення підлітка у суспільне життя колективу і надання діяльності стабільності;
- суворий контроль за виконанням режиму, вимог педагогів, за виконанням будь-яких завдань з їх відповідною оцінкою;
- естетичне виховання;
- навчання вірно оцінювати себе і власні вчинки;
- підвищення індивідуального рівня досягнень підлітка шляхом виконання ним завдань, які потребують витримки, самовладання, вміння поважати інших, підкорятися вимогам;
- формування навичок гармонійного спілкування з однолітками
- допомога у самовихованні волі; - допомога підлітку у навчальній діяльності;
- навчання прийомам самостійної навчальної діяльності;
- допомога в оволодінні професійними вміннями і навичками;
- вироблення дій стосовно співробітництва девіантного підлітка з психологом і педагогом;
- розширення освітнього простору дитини;
- реалізація підлітком програми індивідуального особистісного зростання і

соціально-педагогічна допомога в її проходженні підлітку;

- систематичне фізичне виховання;

- залучення до участі в різних видах суспільно-корисної праці.

Система педагогічних дій щодо попередження актів жорстокого поводження і насилля у соціально-реабілітаційному закладі:

- 1) діагностика психоемоційного середовища і мотиваційно-освітня робота з адміністрацією;
- 2) консультативно-освітня робота з педагогічними працівниками і батьками;
- 3) інформаційно-консультативно-освітня робота з дітьми;
- 4) заходи, спрямовані на згуртування шкільного колективу.

Також, вважаємо за необхідне вказати на поєднання зусиль органів влади, науковців і громадськості у реалізації таких найголовніших засад розвитку соціально-реабілітаційних установ: індивідуалізації розвитку соціально-реабілітаційних установ України й сприяння становленню різноманітності їх типів; відновлення діяльності централізованих органів, уповноважених державою на здійснення функцій влаштування дітей і підлітків за згодою батьків або осіб, що їх замінюють, відповідно до особливостей розвитку і стану здоров'я до профільних соціально-реабілітаційних установ; забезпечення соціально-реабілітаційних установ України можливостями залучення висококваліфікованих педагогічних, психологічних і медичних кадрів, а також створення належних умов для їхнього фахового вдосконалення (постійно діючих курсів навчання чи підвищення кваліфікації).

Основними напрямками практичного втілення цих засад мають бути: диференціація установ та закладів соціальної реабілітації з можливістю санаторної форми перебування за ступенем і типологією соціально-психологічної дезадаптації дитини; застосування комплексного підходу до впровадження системи психологічної, медичної, педагогічної і соціальної реабілітації дітей із девіантною та делінквентною поведінкою в установах та закладах соціальної реабілітації; фахове підготування та цільове підвищення кваліфікації спеціалістів для роботи в установах та закладах соціальної реабілітації з цією категорією дітей та підлітків із залученням фахівців науково-дослідних установ; збільшення кількості фахівців за штатним розписом в установах та закладах соціальної реабілітації для забезпечення ефективності реабілітаційного процесу; розроблення та затвердження стандартів спеціальних навчальних планів та програм для установ та закладів соціальної реабілітації за ступенем педагогічної занедбаності дитини; запровадження досвіду системної роботи на інші установи та заклади соціальної реабілітації України.

Висновки. Отже, одним із основних завдань соціально-реабілітаційних закладів є випускати в життя соціально-активну особистість, здатну реально вирішувати свої життєві проблеми і принести користь державі. Необхідною умовою успішного виховання і розвитку особистості неповнолітніх у соціально-реабілітаційному закладі є створення відповідного реабілітаційного середовища. Необхідною умовою успішності індивідуальної корекційної

програми неповнолітнього є впровадження соціально-медико-психолого-педагогічного супроводу. В психологічній роботі та психолого-педагогічній корекційній роботі у соціально-реабілітаційному закладі з підлітками застосувались комплексні методи і методики впливу на поведінку соціально дезадаптованих підлітків. Важливою складовою частиною реабілітаційного процесу в закладі соціальної реабілітації є виховання духовності, культури. Зміни відбуваються тоді, коли значущі для підлітка дорослі – учасники навчально-виховного процесу – є духовними і моральними авторитетами для нього, а сам підліток залучений у своїй соціальній діяльності, у своїй моральній практиці до добродійних справ шляхом введення його у ситуації, де він може проявляти моральні вчинки сам і набути досвіду моральної поведінки і способу вирішення моральних дилем. Саме активна позитивна соціально цінна діяльність підлітка є тією головною сферою, через яку має здійснюватися адаптація до сучасного соціокультурного середовища. Для попередження кримінальних злочинів та надання неповнолітнім своєчасної допомоги держава має бути зацікавлена у функціонуванні соціально-реабілітаційних закладів та створенні інноваційних центрів психолого-педагогічної корекції для дітей із різними формами девіантної поведінки.

Література

1. Маценко Ж. М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання. // Ж. М. Маценко — К., Освіта України. — 2010. — 100 с.

References transliterated

1. Matsenko Zh. M. Duhovnist: fenomen psihologiyi ta ob'ekt vihovannya. // Zh. M. Matsenko — K., Osvita Ukraini. — 2010. — 100 s.

Филоненко Л.А. Психолого-педагогическое воздействие на процесс формирования духовности несовершеннолетних в социально-реабилитационной среде

В статье рассматриваются имеющиеся проблемы социальной реабилитации в психологической и педагогической практике, социокультурного и духовного воспитания несовершеннолетних, находящихся в социально-реабилитационном учреждении.

Ключевые слова: психолого-педагогическое воздействие, духовность, социально дезадаптированные несовершеннолетние, социально-реабилитационное учреждение.

Filonenko, L. A., Psychological-pedagogical influence on the process of formation of spirituality of minors in the social rehabilitation institution

The article considers the problems of social rehabilitation in psychological and pedagogical practice, socio-cultural and spiritual education of minors in a social rehabilitation institution.

Keywords: psychological-pedagogical influence, spirituality, socio disadaptive minors, social rehabilitation institution.